

עיון בדמותה של אסתר המלכה לאור הפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתך' ומקורותיו המדרשיים

עדן הכהן

א

דמותה של אסתר ניצבת במרכזה של עלילת המגילה ופרטי פעולותיה מתוארים בסיפור בהרחבה יתרה. עם זאת מיעט מחבר המגילה, כדרכם של מספרי המקרא, לשקף את עולם הרגשות הפנימיים של גיבורי עלילתו והניח לקוראיו ולשומעיו לשער מה חשו הדמויות בכל שלב ופרק של ההתרחשויות. מה חשה אסתר עת נלקחה לארמונו של אחשוורוש, כיצד הסתגלה להווי החיים בהרמון הנשים כשהיא נתונה לפיקוחם ההדוק של סריסי המלך, היאך פירשה ושפטה אסתר את האירועים המסעירים שהיא מילאה בהם תפקיד כה מרכזי, כל אלו הן שאלות מסקרנות שנותרות בגדר תעלומה למעיין במגילה.

מקום שקיצר מספר המגילה, האריכו בעלי מדרש קדומים. הללו ירדו לסוף דעתו של ציבור שומעי המגילה והבינו את אכזבתו על שחצי תאוותו נשללה הימנו, מתוך שרגשותיהם והרהוריהם והלכי רוחם של גיבוריו האהובים נותרו נעלמים מעיניו. לכך טרחו דרשנים ופרשו לפני קהל ישראל לפחות טפח מעולמן הפנימי של דמויות המגילה.

* אני מודה למורתי פרופ' שולמית אליצור ולידידי מר עוזיאל פוקס על שקראו את המאמר והאירו עיניי בעצותיהם הברוכות.

דרשות ציוריות וססגוניות אלו עמדו גם לנגד עיניו של פייטן ארץ ישראלי עלום וקדום, מחבר הפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתן', שגמר בדעתו להעמיד יצירה מקיפה וייחודית לתפילת יום הפורים. קטע העלילה שהפייטן החליט להשתמש בו כיסוד וכנקודת המוצא להצגת אירועי המגילה הוא פרק ד של מגילת אסתר.

עיקרו של פרק ד במגילת אסתר הם חילופי דברים בין מרדכי לאסתר, בעוד עלילת הסיפור כמעט שאיננה מתקדמת כלל. מרדכי דורש מאסתר לבוא לפני המלך ולבקש על עמה, והיא, אחר הסתייגות קצרה, נאותה למלא את ציוויו. אמנם התרחשות זו חיונית להמשך התפתחותו של הסיפור, ועיון מעמיק יותר בכתובים גם מלמדנו כי בפרק זה של המגילה מתברר לראשונה מעמדה האמיתי של אסתר בארמון אחשורוש – לא מדובר כאן בהווי זוהר של מחלצות פאר ושל משתאות עולצים, אלא באומללות גדולה, בחיים התלואים מנגד כל העת מאחורי סורגי הזהב של הכלא-ההרמון. אך ביסודו של דבר מקראות רבים בפרק אינם אלא דיווח לקוני-פורמלי, חסר עניין וחשיבות לכאורה, על סדר האירועים: 'ויבוא התך ויגד לאסתר את דברי מרדכי', 'ותאמר אסתר להתך ותצוהו אל מרדכי' ועוד ביטויים כיוצא באלו.

לחלל יחסי זה באירועיה המסעירים של מגילת אסתר יצק הפייטן הארץ ישראלי תכנים מחודשים ומסעירים שלא נימצא מגזימים הרבה אם נקבע שאין כנימתם הלירית מרטיטת הלב בנופה של הפייטנות הארץ ישראלית הקדומה. במסגרת מאמר זה אני מבקש לבחון כיצד עשה הפייטן הכישרוני שימוש במקורות מדרשיים שהיו לפניו ולברר האם ידע גם לחרוג מהם ולקרוא דרור לסגולותיו היצירתיות. אנסה להצביע על הדרך שבה ארג הפייטן את התכנים המקראיים והמדרשיים למסכת מופלאה של התרחשות דרמתית ועל תכונות הנפש שביקש לגלות באישיותה של אסתר המלכה.

ב

הפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתך'¹ מתאר כאמור דו שיח מתמשך בין מרדכי לאסתר על רקע חרדתה של אסתר מפני ההתייצבות לפני אחשוורוש מבלי שנקראה אליו. הפיוט עצום בהיקפו ומחזיק כמאתיים ושמונים טורים. הוא בנוי חטיבות של שלוש שלוש מחרוזות משולשות טורים.² בין החטיבות נעות לסירוגין שתי מחרוזות ביניים רפרניות 'אָנִי וְאַתֶּם בְּחִילָה / לְבַקֵּשׁ מִחִילָה / מְשׁוּמֵעַ תְּפִלָּה' ו-'תּוֹמָה עַל יְתוּמִים / שְׂאֵי עֵינֶיךָ לְמַרְוּמִים / אוֹלֵי יְמֵלֵא רַחֲמִים'. כל חטיבת מחרוזות מציגה את דברי מרדכי או את דברי אסתר, והחל מגוש המחרוזות השני קודמת לה כותרת: 'ויאמר מרדכי להשיב אל אסתר' או 'ותאמר אסתר להשיב אל מרדכי'.

מחקריו של פרופ' עזרא פליישר בפייטנות הארץ ישראלית הקדומה העלו את האפשרות הסבירה כי מחרוזת ביניים רפרנית המופיעה בפיוט נועדה להיאמר מפי מקהלה שעמדה לצדו של שליח הציבור או מפי הציבור עצמו, במידה שהיה מסוגל לקלטה.³ דעת לנבון נקל כי בפיוט דיאלוגי כ'אסתר ומרדכי לבם נתך' נפתחו בפני הפייטן אפשרויות מגוונות ומרתקות לשילוב קולות נוספים בביצועו המקהלתי של הפיוט.

הפיוט הנידון הוא פיוט הרחבה המשתלב בקרובת י"ח לפורים.⁴ ייעודו של פיוט

1 'דוידסון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו-יורק 1924, א. 6995.

2 בחטיבה האחרונה של הפיוט ארבע מחרוזות. החריגה יכולה להתפרש כתוצאה מנטייתם של פייטנים להרחיב את היקפן של החטיבות האחרונות ביצירותיהם (ראו בנידון: ע' פליישר, 'עיונים בתהליכי עיצובם התבניתיים של סוגי הפיוט הקלאסיים', תרביץ, לט [תש"ל], עמ' 248-267).

3 ע' פליישר, 'עיונים בהשפעת היסודות המקהלתיים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט', יובל, ג (תשל"ד), עמ' יח-מח.

4 קרובת י"ח היא קומפוזיציה בת שמונה עשרה חטיבות פיוט שנועדו להחליף את ברכות העמידה בנוסח הקבע של חזרת שליח הציבור על תפילת העמידה ביום חול. בארץ ישראל כללה תפילת העמידה רק שמונה עשרה ברכות (ברכת 'מצמיח קרן ישועה' נכללה בברכת 'בונה ירושלים'). לתיאור קרובת הי"ח ראו: ע' פליישר, השירה העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 199-203.

הרחבה הוא להרחיב את אחת מחטיבות הקרובה שהפייטן היה מעוניין למקד את תשומת לבו של הציבור בחשיבותה למשמעותו הדתית של היום המסוים (פורים לענייננו).⁵ הפיוט שאנו עוסקים בו נועד ככל הנראה להרחיב את חטיבת הפיוט שכנגד ברכת שומע תפילה בקרובת הי"ח לפורים 'אמיתך וחסדך אל תרחק'.⁶

עשרים וארבע העתקות שונות של הפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתך' נמצאו בכתבי היד שעלו מן הגניזה הקהירית והוא מן הפיוטים הנפוצים ביותר שנשתמרו בה. הפיוט מופיע גם בכתבי היד של מחזורי רומניאה (נוסח התפילה העתיק של חלק מקהילות איטליה, יוון וטורקיה) וקורפו. דומה שנימתו הלירית המעודנת, עיצובו המקהלתי והצלחתו להמחז באופן דרמטי ונוגע ללב את היחסים המורכבים שבין שתיים מהדמויות המרכזיות שבמגילת אסתר, מרדכי ואסתר, כבשו את לב המתפללים וסייעו לשכיחותו העצומה. אף על פי כן, הוא נשתייר בשלמותו בכתבי היד של הגניזה רק בהעתקה אחת בודדת – כ"י קיימברידג' TS H 12/6.⁷ הפיוט כבר נדפס לפני שנים רבות מעיזבוננו של שמעון ברנשטיין מתוך אחד מכתבי היד של מחזור רומניאה, אך המהדיר לא ניקדו ולא ביארו.⁸ קטעים קצרים מן הפיוט נדפסו על ידי יוסף מרכוס⁹ ועל ידי עזרא פליישר.¹⁰

מי הוא מחברו של פיוט מופלא זה? למרות היקפו הרחב של הפיוט לא נתן בו

5 הסליחות והקינות המוכרות לנו אף הן פיוטי הרחבה שבמקורם נועדו להרחיב את החטיבה השישית של קרובת הי"ח ליום צום (הסליחות) או את החטיבה הארבע העשרה של קרובת הי"ח לתשעה באב (קינות).

6 ראו: ע' הכהן, "אמיתך וחסדך אל תרחק" קרובת יח ספק קילירית לפורים, בקבץ על יד, יד (תשנ"ח), עמ' 1-40. בדרך כלל בקרובות י"ח לפורים מורחבת החטיבה המכוונת כנגד ברכת 'מכניע זדים', אך בחלק ניכר מקרובות הי"ח שמופיעות בכתבי היד שעלו מן הגניזה הקהירית מורחבות גם החטיבות הבאות אחרי חטיבה זו.

7 ציטוטי הפיוט שבמאמר הנם על פי כתב יד זה, פרט למקומות שבהם נראה כי נוסחתו משובשת ופרט לאמות הקריאה היתרות שהושמטו.

8 ש' ברנשטיין, 'קרובה של פורים לר' אלעזר הקליר', סורא, ד (תשכ"ד), עמ' 503-508.

9 י' מרקוס, גנזי שירה ופיוט, ניו-יורק תרצ"ג, עמ' 55-56.

10 ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 506-507.

יוצרו את חתימתו. חוקרי הפיוט סבורים כי הפייטן היוצר אינו אלא גדול פייטני ארץ ישראל, ר' אלעזר בירבי קיליר, שאף הקרובה 'אמיתך וחסדך אל תרחק' מיוחסת לו.¹¹ לבי שלי מהסס בהכרעה זו. אמנם מצאנו בקורפוס העצום של יצירות הקילירי לא מעט פיוטים דוגמת פיוטנו שלשונם איננה לשון פייטנית נוקשה וחידתית ושאינם טעונים לעיפה ברמזי מדרשים ובלמדנות מפולפלת,¹² אך הקלילות והפשטות העממית המאפיינים טורים לא מועטים בפיוט שלפנינו אינם מחזקים את ייחוסו לפייטן האמון על חריפות למדנית מופלגת. יתרה מזו; פיוטים דיאלוגיים אינם אופייניים ליצירתו של ר' אלעזר בירבי קיליר. אמנם פרופ' שולמית אליצור ההדירה פיוט לשבת 'ותאמר ציון' (משבע שבתות הנחמה) הממחז דו שיח בין ציון המבכה את חורבנה ובין הקב"ה המנחמה בהבטחות גאולה,¹³ אך מדובר בתופעה נדירה בקורפוס יצירותיו העצום של הפייטן הארץ ישראלי. לעומת זאת, פייטנים שפעלו בשלהי תקופת הפיוט הקלסי (המאה השמינית לספירה), יצרו לא מעט פיוטים שהמחזו דיאלוגים בין דמויות מקראיות לקב"ה או בין לבין עצמן. ראש ראשון לפועלים בסוגה פייטנית זו היה הפייטן ר' פינחס הכהן מכפרא (פרברה של טבריה), שידוע לנו כי חי באמצע המאה השמינית לספירה.¹⁴

11 ראו: ע' פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 506. לסיכום הממצא המחקרי על יצירתו של ר' אלעזר בירבי קיליר ועל שמו, זמנו ומקומו ראו: שם, עמ' 29–30. הנ"ל, 'עניינים קיליריים', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 282–302; הנ"ל, 'לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר' אלעזר בירבי קיליר', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 383–427.

12 לעניין זה ראו: ש' אליצור, "'ויאהב אומן"–קרובה קילירית לפורים בעיצוב מורחב', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 517–518.

13 ראו: ש' אליצור (מהדירה), קדושה ושיר: קדושתאות לשבתות הנחמה לרבי אלעזר בירבי קיליר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 40–44 ודיון שם, עמ' 105. יש להזכיר כי מבנה הרהיט שוחזר על ידי המהדירה על פי הרמזים שבכתבי היד, אך הוא איננו מפורש בהם.

14 לסיכום ידיעותינו על אודותיו ראו: ע' פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 30. פרופ' שולמית אליצור שוקדת לעת הזאת על הכנת מהדורה מדעית של פיוטי ר' פינחס הכהן. ראו פיוטו לשבת 'וזאת הברכה' – 'לא אמות למה אמות' (ע' פליישר, 'למקורותיה הצורניים של שירת האיזור במסורת התבניתית של הפייטנות הקדומה', סיני, סו [תשל"ל], עמ' רמא–רמח; הפיוט שב ונדפס לאחרונה על ידי ש' אליצור, שירה של פרשה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 332–341) המציג שיחה נרגשת בין משה רבנו המתחנן על חייו ועל הזכות להיכנס לארץ ישראל ובין הקב"ה המסרב להיענות להפצרותיו. פיוט זולת נהדר של פינחס הכהן, 'אח בנעליכם מכרתם', ממחז את מעמד ההידיינות שבין יוסף שליט מצרים ובין יהודה (הפיוט

עם זאת, הופעתו של הפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתן' גם במחזורי רומניאה מצביעה על קדמותו היחסית של הפיוט ואיננה מאפשרת לאחרו מעבר לזמנם של פינחס ושל חוג הפייטנים שפעל בסביבתו. יצירות פייטניות עברו מארץ ישראל לאיטליה רק עד לסופו של העידן הקלסי של הפיוט המזרחי – שלהי המאה השמינית לספירה – ולאחריו נתרופפו ככל הנראה קשרי התרבות בין המרכז הארץ ישראלי וקהילות איטליה ולכך אין אנו מוצאים פיוטים ארץ ישראליים מאוחרים במחזורי רומניאה וקורפו.

ג

במגילת אסתר נמסרים פרטים מעטים מאוד על אודות עברה של אסתר קודם שנלקחה לבית המלך – 'ויהי אמן את הדסה היא אסתר בת דדו כי אין לה אב ואם והנערה יפת תאר וטובת מראה ובמות אביה ואמה לקחה מרדכי לו לבת' (ב ז). כול שמספרים הכתובים הוא שאסתר היא בת דודו היתומה של מרדכי, שמרדכי אימצה כבת ושאסתר הייתה יפת תואר. קדמונינו כדרכם ביקשו למלא את פערי המידע בפרטים ביוגרפיים רבי משמעות:

'כי אין לה אב ואם' – 'ובמות אביה ואמה', למה לי? אמר רב אחא:

עיברתה – מת אביה, ילדתה – מתה אמה.

בבלי, מגילה יג ע"א

נדפס לראשונה בידי מ' זולאי, 'מקור וחקוי בפיוט', ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 307–308 [שב ונדפס לאחרונה בספרה הנזכר של ש' אליצור, עמ' 84–85]. במאמר זה נדפסו עוד כמה פיוטים, מהם חיקוי לפיוטו של פינחס, שנוצרו בתבנית דיאלוגית). התופעה המופלאה של העלאת מחזות דרמטיים המתארים יחסים אנושיים במהלכה של תפילת הציבור, מציאות שנוגדת מכול וכול את מגמותיה המקוריות של תפילת הציבור, ראויה לבחינה מעמיקה שאין כאן מקומה.

המסופר בתלמוד הבבלי מעצים את יתמותה של אסתר. אין מדובר כאן ביתומה שזכתה לימי אושר, ולו ספורים, במחיצת הוריה הטבעיים; אסתר לא זכתה להתרפק אל חיק יולדיה אפילו לא יום אחד! עם זאת, המדרש איננו מתאר את תגובתה הרגשית של אסתר לגורלה המר ועד כמה הייתה ליתמותה של אסתר השפעה על אופייה ועל אורחותיה. בעל הפיוט שבו אנו דנים הבין לעומת זאת כי מכאובה של נערה שגדלה כשאמה ואביה אינם לצדה, איננו יכול שלא לבוא לידי ביטוי בתגובותיה לאירועים משבריים ובדפוסי התנהגותה במהלכם, לכך פייט בראשית דברו:

אֶסְתֵּר וּמְרַדְּכִי לְבָם נִתְּךְ
עַל דְּבָרֵי הַתֶּךְ
וְחָכְנוּ לִישׁוּעָתְךְ

אֲמַרָה אֶסְתֵּר וְנָמָה
אֲנִי עֲגוּמָה
מֵאָבִי וְאִמִּי יְתוּמָה

5

אֶף לְזֹאת לְבִי הִכָּאֵב
כִּי נִשְׁאַרְנוּ בְּדָאֵב
כִּיתוּמִים וְאִין אָב

פִּזְמוֹן אֲנִי וְאַתֶּם בְּחִילָה
לְבַקֵּשׁ מְחִילָה
מִשׁוֹמֵעַ תְּפִלָּה

10

1 נתך: נמס מחרדה. 2 על דברי התך: כשמעה אסתר על מזימת המן מפי התך. 4 ונמה: ואמרה. 7 אף לזאת: כוונתו כנראה: בנוסף ליתמותי שלי, אני אבלה על שישאל כלם כיתומים. 8 בדאב: בצער. 9 כיתומים וכו': איכה ה. ג. וראה מדרשו באסתר רבה ו, ז: 'אתם בכיתם ואמרתם... יתומים היינו ואין אב, חייכם אף הגואל שאני עתיד להעמיד לכם במדי לא יהיה לו אב ואם'. 10 בחילה: בחרדה.

הפייטן הבין ברגישותו הפסיכולוגית כי נערה יתומה, שעה שתיקלע למצוקה רגשית קשה – לענייננו דרישתו של מרדכי שאסתר תבוא לפני אחשורוש למרות הסכנה הצפויה לה – תשוב ותיזכר בחוויית המצוקה הבסיסית המעיקה עליה מעודה: היתמות. אסתר כביכול משיחה את אשר עם לבה: סבורה הייתי שעלייתי לגדולה תהווה פיצוי על סבלי כיתומה ותשכיח את מכאובי העבר, אך השלווה לה ייחלתי מתנפצת באחת לנוכח טלטלות ההווה. עם זאת, אסתר קולטת מיד כי יתמותה שלה כחווייה אישית הנה גם סמל למצוקתו הנוכחית של עמה המרגיש זנוח ונטוש מאלוהיו – 'כִּי נִשְׁאַרְנוּ בְּדָאָב / כִּיתוּמִים וְאִין אָב'.

המידע הנמסר במגילה – 'לקחה מרדכי לו לבת' נתבאר בידי חכמינו בדרך מפתיעה ביותר: 'תנא משום רבי מאיר: אל תקרי לבת אלא לבית' (בבלי שם). מדרש זה מגלה אפוא כי אסתר הייתה לא רק בתו המאומצת של מרדכי אלא גם אשתו. ידיעה זו מציגה באור חדש את מכלול היחסים שבין אסתר למרדכי לאורך המגילה כולה ורומזת לעצמת המשבר שבלקייחתה של אסתר להרמון המלך: מי שלא זכתה לילדות ולנערות במחיצתם המגוננת של אם ואם גם איננה זוכה להקים תא משפחתי משלה. והנה, הפייטן בחר בפיוטו להתעלם ממדרש זה:

וַיֹּאמֶר מְרַדְכִי לְהָשִׁיב אֶל אֶסְתֵּר

בְּמוֹת אַבִּיךָ וְאִמְךָ וְאֵת נַעֲרָה

הַזְּהִירוּנִי הַזְּהָרָה

הַזְּהָרָה בְּנַחֲלַתְנוּ הַנְּשֹׂאָרָה

בֵּת לִי לְקַחְתִּיךָ

וּכְבָּנֵי חֲשִׁבְתִּיךָ

וּפְנִימָה הוֹשִׁבְתִּיךָ

5

2 במות אביך ואמך: על פי אסתר ב ז. 3 בנחלתנו הנשארה: לצירוף ראה מיכה ז יח, וכינוי הוא לאסתר. ויותר מתקבלת גרסת כתבי היד: 'בְּנַחֲלַתְנוּ', על פי שמואל ב יד ז. 7 ופנימה: בבית.

בְּתֵי אֶהוּבַת נַפְשִׁי

עַלֶּיךָ רַחֲשִׁי

לְמַה תַּחֲרִישִׁי

10

פזמון יְתוּמָה עַל יְתוּמִים

שְׂאֵי עֵינֶיךָ לְמְרוֹמִים

אוּלֵי יִמְלֵא רַחֲמִים

8 אהובת נפשי: לצירוף ראה שמואל א כ ז ועוד. 9 רחשי: תפילתי, תקוותי. 10 תחרישי: השווה אסתר ז יד: 'כי אם החרש תחרישי'. 11 יתומים: כינוי לישראל.

הפייטן מציג את תחננוניו הנרגשים של מרדכי לא כהפצרותיו של בעל המנסה לשדל את אשת נעוריו למלא את בקשתו, אלא כתחינתו של אב ישיש המזכיר לבתו אהובת נפשו שעלתה לגדולה עד כמה היטיב עמה בעבר ועד כמה הוא תלוי עתה בכוח שבידה להצילו מן הפורענות. אפשר שהפייטן הארץ-ישראלי לא הכיר את הדרשה שבתלמוד הבבלי,¹⁵ אך אפשר גם שסבר כי הצגתו של מרדכי כאב ישיש תיגע יותר ללב שומעיו.

עם זאת, כשמרדכי חושש כי אין די בתחננוניו ובהזכרת חסדו עם אסתר בעבר, חלה תפנית מפתיעה בנימת דבריו. הפנייה לאסתר אמנם נעשית נואשת יותר, אך גם לובשת אופי של תביעה נחרצת, נחושה ותוקפנית:

וַיֹּאמֶר מְרַדְּכִי לְהָשִׁיב אֶל אֶסְתֵּר

15 הדרשה כי מרדכי ואסתר היו בעל ואישה ייחודית כנראה למקורות הבבליים ואיננה מופיעה במדרשים הארץ-ישראלים ובתרגומים הארמיים לאסתר. ראו לעניין זה בהרחבה: E. Segal, *The Babylonian Esther Midrash*, II, Atlanta 1994, pp. 48-52.

דְּעִי כִּי גֹלָה
בְּצָרָה גְדוּלָה
בּוֹכָה וּמִלֵּלָה

5 דְּמִיָּה וְדָמִי
עָלֶיךָ אִם תִּדְמִי
בְּנַפְשֶׁךָ אֶל תִּדְמִי

10 דִּין יֵשׁ עָלֶיךָ
כִּי כָּל קְהֵלֶיךָ
שֶׁתַּפִּים בְּגְדוּלֶיךָ

2 גולה: כנסת ישראל שבגולה. 3 בצרה גדולה: על פי נחמיה ט לז. 4 בוכה ומיללה: לצירוף ראה יואל א ה, וראה אסתר ד ג. 5 דמיה: של כנסת ישראל. 7 בנפשך אל תדמי: על פי אסתר ד יג. 8 דין: חובה, גזרה. 9 קהליך: כנסת ישראל. 10 שתפים בגדוליך: בגדולתך. כלומר: הגעת למלוכה לא למענך אלא כדי לסייע לציבור כולו.

מרדכי מודיע אפוא לאסתר כי האומה כולה, בכל תפוצות הגולה, שרויה במצב נואש. הוא מתרה באסתר כי אם תימנע מלבוא לפני המלך ולבקש על עמה, וקהל ישראל ייפגע מגזרת המן, תוטל האשמה המוסרית עליה בלבד. הוא למעשה מטיח באסתר באורח חד משמעי: 'דמנו בראשך'! נראה שהפייטן נמנע בשלב זה מחשיפת העובדה 'המרגיעה' – 'רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר' (אסתר ד יד), מחמת שהיא ממעיטה מתחושות האיום והחרדה שביקש לשוות לדברי מרדכי. אולם מרדכי איננו מסתפק בהטלת האחריות לגורל כנסת ישראל כולה על כתפיה העדינות של בת דודו הצעירה; הוא מעלה לפתע גם טיעון 'משפטי': עלייתה של אסתר לגדולה ובחירתה למלכה לא נבעו כלל מרצון ההשגחה להיטיב עם היתומה שגורלה המר לה בילדותה או מסגולותיה הייחודיות של אסתר! תכלית בחירתה של אסתר למלכה הייתה הצלתם של ישראל מן הפורענות הנוכחית ולמעשה לכל אדם מישראל חלק בזכייתה של אסתר בתואר המלכות, כך שאסתר מחויבת על פי דין וחוק להגן על 'האינטרס' של 'התאגיד' שמכוחו רכשה את תוארה!

ד

סיפור בחירתה של אסתר למלכה מתואר במגילה באריכות מה וניכר כי המספר מקדיש חשיבות לכל פרט בהליך המסובך של איתור הנערה הראויה למלוך תחת ושתי – 'ובהגיע תד נערה ונערה לבוא אל המלך אחשורוש מקץ היות לה כדת הנשים שנים עשר חדש כי כן ימלאו ימי מרוקיהן ששה חדשים בשמן המד וששה חדשים בבשמים ובתמרוקי הנשים' (ב יב). עיון ראשוני בתיאור איננו מגלה מהי עמדתו של המספר ביחס לדרך שבה מטופלות הנערות הצעירות המועמדות לתפקיד רם המעלה. אין זה כה ברור כי הפלצות שאוחזת בקורא בן זמננו למשמע מקרא כ'בערב היא באה ובבקר היא שבה... לא תבוא עוד אל המלך כי אם חפץ בה המלך ונקראה בשם' (שם יד) הייתה גם תחושתם של בני שושן בימי מרדכי ואסתר. אפשר ששרירות הלב ושאיטיות הרגשות הזועקות מביטויים דוגמת 'ותלקח אסתר' (שם ח) לא נחשבו בעיני בני הדור ביחס לאושרה האדיר של בת המזל שזכתה להיבחר לתואר המלכותי הנכסף.

מספר המגילה מציין את התנהגותה הצנועה של אסתר במהלך בחירתה ומדגיש שאסתר נמנעה כל העת מלגלות את מוצאה ואת ייחוסה, אך נמנע בעקביות מלתאר את תחושותיה – חרדתה ואולי אושרה – עת נבחרה למלכות. אוזנו של הפייטן לעומת זאת הייתה כרויה להלכי נפשה של אסתר עת המתינה לתורה להיקרא אל המלך:

וּתְאִמַּר אֶסְתֵּר לְהָשִׁיב אֶל מְרַדְּכִי

נְעֻרוֹת בְּהַחֲשָׁקָה

לְהַקְבִּץ לְתִשׁוּקָה

אֲנִי הָיִיתִי עֲשׂוּקָה

2 נערות בהחשקה: כשאחשורוש חשק בנערה שתחליף את ושתי. 3 להקבץ לתשוקה: וקובצו הנערות כדי למלא תשוקתו של אחשורוש, ראה אסתר ב ג. 4 עשוקה: כוונתו שאסתר נגזלה בעל כורחה מביתו של מרדכי. וכן בתרגום לאסתר ב ח: 'ואדברת אסתר באונסא ואתעלת לבית מלכא'.

5	נְהַם לְבַי וְרָגַז תּוֹר נְעֵרָה וְנַעֲרָה כָּגַז עַל יְדֵי שְׁעִשְׁגָז
10	נָא מַעַת לִיקוּחֵי לְעֶרְל בְּהַלְקָחֵי נִלְקַחְתִּי בְּעַל כְּרַחֵי

5 **נהם לבי:** המה מצער, לצירוף ראה תהילים לח ט. 6 **תור נערה ונערה:** אסתר ב יב. **כגז:** כשחלף. אסתר מספרת כי כל אימת שהייתה אחת הנערות חוזרת מאחשוורוש ולא הייתה נקראת לבוא אליו שוב, היה לבה חרד פן יגיע תורה שלה להיקרא אל המלך הערל. ומעין זה בתרגום שני לאסתר ד יא: 'זאנא הא תלתין יומין מצליא די לא יבעי יתי מלכא ויחטי יתי...'. 7 **על ידי וכו':** על פי אסתר ב יד. 8 **נא:** הנה, או עתה (ראה ערך 'נא' על פי מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי יניי', ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 493-495). 9 **לערל:** לאחשוורוש. 10 **נלקחתי בעל כרחי:** השווה אגדת אסתר ב, ח (מהד' בובר, י ע"ב): 'ואסתר היתה מטמנת עצמה ולא נראתה לכל אדם... עד שמצאו את אסתר... ולקחוה על כרחה'.

פעמיים בחטיבה זו של הפיוט מדגישה אסתר את העוול שבקריעתה ממרדכי ומעמה עת קובצו הנערות הבתולות במטרה להשביע את תשוקותיו של המלך אחשוורוש. אין היא רואה עצמה כמי שהגורל האיר לו פנים מחמת שזכתה להימנות עם חבר הנערות שנמצאו ראויות למועמדות לשאת כתר מלכות בראשן, אלא כמי שנעשקה והופרדה בעל כורחה מחיק משפחתה ומעמה. יתרה מזו; אסתר מבהירה כי אותם שנים עשר חודשים של טבילות ממושכות בשמנים מבושמים לא חלפו עליה מתוך ציפייה מתוחה לאותו רגע מיוחל בו תיקרא אל המלך, מתוך תקווה שאחת ממתחרותיה לא תישא חן מלפניו קודם לכן; להפך, כל אותה עת ייחלה אסתר כי אחת מן המתמודדות על תואר המלכות תכבוש את לב המלך ותפטור אותה מן הצורך לחלוק את יצועה עם המלך הערל, וכל אימת שאחת מן הנערות שבה במפח נפש מבית המלך 'נהם ורגז' לבה של אסתר על שהאיום להיקרא אל המלך הערל הולך ונעשה מוחשי מערב לערב.

כפי שהערתי בביאור לפיוט, לא איתרתי מקור מובהק לדברי הפייטן במדרשי אסתר השונים, אך אפשר שסמך לרעיון מצא הפייטן בתרגום שני לאסתר ב יא ('ואני לא נקראתי לבוא אל המלך זה שלושים יום') המספר כי גם אחרי בחירתה למלכות הייתה אסתר מתפללת כל העת שלא תיקרא אל המלך ותיאלץ להיות בקרבתו.

מה היסוד לחרדתה הגדולה של אסתר החוששת לבוא אל המלך אחר שלא נקראה אליו שלושים יום? לכאורה דברי המגילה אינם מותירים מקום להתחבטות בשאלה – 'אשר יבוא אל המלך אל החצר הפנימית אשר לא יקרא אחת דתו להמית' (ד יא), אך מדרשי המגילה מגלים כי לחששה של אסתר רובד נוסף. בתלמוד הבבלי נדרש הפסוק 'ובכן אבוא אל המלך אשר לא כדת וכאשר אבדתי אבדתי' כך:

אמר רבי אבא: שלא כדת היה, שבכל יום ויום עד עכשיו – באונס,
ועכשיו – ברצון. וכאשר אבדתי אבדתי – כשם שאבדתי מבית אבא
כך אובד ממך.

מגילה טו ע"א

מדרש זה, המבוסס על הדעה כי אסתר הייתה רעייתו של מרדכי, מבאר כי גם אחר שנבחרה אסתר למלכה, קיננה בה כל העת התקווה כי עוד תשוב לחיקו של מרדכי, מכיוון שלא נאסרה עליו בביאתו של אחשורוש שהייתה כמעשה אונס.¹⁶ אולם עתה, כשאסתר עומדת לבוא לפני המלך ולהזמינו למשתה היין ולכל מעשה הכרוך בו, היא עתידה להיחשב כמי שנבעלה לזר מרצון ושוב לא תוכל לעולם להיות רעייתו של מרדכי.

בעל הפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתך' תיאר אף הוא בהרחבה שני מניעים לחרדתה של אסתר. כאמור, הפייטן איננו מציג בפיוט את מרדכי ואסתר כבעל ואישה, אך

16 ראו גם בבלי, סנהדרין עד ע"ב: 'אמר אביי: אסתר קרקע עולם היתה'. ראו לעניין זה גם: א' סגל (לעיל, הערה 15), עמ' 258-260.

עדיין הוא מוצא סיבתיות כפולה לחששותיה של אסתר. מחד –

וּתְאֹמַר אֶסְתֵּר לְהָשִׁיב אֶל מַרְדֳּכָי

יַעֲצוּ אִישִׁים

אֹן חוֹרְשִׁים

יָמִים שְׁלֹשִׁים

יִדְעֵי תְרַמִּית

5

חֲקוּ אֲשֶׁר יָבֹא אֶל הַחֲצַר הַפְּנִימִית

אֶחָת דָּתוֹ לְהִמִּית

יּוֹם זֶה אִם בָּאֲתִי

אֲשַׁפֵּךְ יַחֲדָתִי

וְכֹאשֶׁר אֲבַדְתִּי אֲבַדְתִּי

10

1–2 יעצו וכו': על פי יחזקאל יא ב, וראה גם איוב ד ח. אישים: כינוי להמון, שעל פי התרגום לאסתר ד יא הוא שְׁתַּקֵּן את הגזרה שהמתייצב לפני המלך מבלי שייקרא יידון למיתה. און חורשים: זוממי רע. 3 ימים שלשים: הימים שבהם לא נקראתי אל המלך (אסתר שם), ולפיכך עלולה אני להיהרג. 5 תרמית: נראה לפרשו: חוק עוול ורשע. 6–7 חקו: חוקקו. אשר וכו': שם יא. 8 יום זה: ביום זה. באתי: לפני המלך. 9 אשפך יחידתי: אשליך את נפשי. 10 וכאשר וכו': שם טז.

החשש המובע בקטע זה הוא אפוא חשש קיומי בסיסי – 'יום זה אם באתי / אֲשַׁפֵּךְ יַחֲדָתִי', אך בצד אימה זו מביעה אסתר במהלך הפיוט גם את ההכרה שבואה לפני המלך והזמנתו למשתה הנם למעשה צעד של התנתקות סופית מעמה, ממולדתה וממורשת ישראל:

חן נְשֵׂאתִי
 וּבֹ נְסִיתִי
 וּכְזֹנָה לְעֶרְל נְעִשִׂיתִי

חִלְחָלָה בְּמַתְנֵי
 דְּמַעָּה בְּעֵינַי
 אֶעְבֹּר עַל תְּנִי

5

1 חן נשאתי: על פי אסתר ב טו. 2 ובו: ובעטיו. נסיתי: הועמדתי בניסיון. גרסת כתבי יד אחרים: 'נְשֵׂאתִי', הגעתי למעלתי. 3 לערל: כינוי לאחשורוש, וראה מכילתא דר"י מסכתא דעמלק ב (מהד' הורביץ-רבין, עמ' 185): 'אמר מרדכי איפשר חסידה זו תנשא לערל זה...'. 4 חלחלה במתני: הצירוף על פי ישעיהו כא ג, ובמדרש פנים אחרים נו"ב ד (מהד' בובר, לה ע"ב) נזכר לעניין אסתר. וראה אסתר ד ד. 5 דמעה בעיני: הצירוף על פי ירמיהו יג יז ועוד. 6 אעבור על תני: נוסח כתבי יד אחרים: 'וְאֵיךְ אֶעְמַד'. ראה תרגום שני לאסתר ד טז: 'דעד השתא אזלית לות מלכא בלא רעותי והשתא ברעותי'.

אסתר מגלה את תחושותיה כי 'נשיאת החן' בעיני אחשורוש הייתה עבורה ניסיון קשה מנשוא: האם תישאר נאמנה לעמה ולמורשתה בחצרו של המלך הנכרי, מקום בו שוררים חוקי עוול שרירותיים ונרמסות אישיותו ומוסריותו של הפרט חסר האונים?! נראה כי אסתר חשה כי אף שנעשתה 'כזונה לערל', הרי שעד כה לא נפגמה נאמנותה לערכי אמונתה. ברם עתה היא מוצאת עצמה נאלצת 'לעבור על התנאי', וכך תוסר המחיצה האחרונה שהבדילה בינה ובין ההתערות המוחלטת בהווי המאוס של ההרמון. מה הוא 'התנאי' שאליו רומזת אסתר? נראית בעיני האפשרות שהתנאי הוא ההחלטה שקיבלה על עצמה עם נישואיה למלך הערל שלא להיבעל לו מרצונה, כדי שלא יאבד הסיכוי שתשוב להיות כבנות ישראל הכשרות. עתה אסתר מכירה בכך שתהא נאלצת לוותר על תנאי זה כדי להציל את עמה, ובכך במו ידיה היא עתידה למנוע מעצמה אפילו שמץ של אפשרות לשוב לכור מחצבתה. בעדינות וברגישות מרשימות מתאר הפייטן את תחושות לבה הקרוע של אסתר עת קיבלה על עצמה את ההכרעה הטרגית שהותירה אותה מנותקת לצמיתות מן העם שהשליכה נפשה למען הצלתו.

ה

בעל הפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתך' לא הסתפק בהמחזת הדיאלוג שבין מרדכי לאסתר ובחשיפת התחבטויותיהם של גיבורי סיפור המגילה. במהלך הפיוט השתדל יוצרו גם לגלות לעינינו פרק מדרך התבוננותן המשוערת של הדמויות הפועלות במגילה על דרכי התנהלותה של ההיסטוריה היהודית ועל האופן שבו מכוון ריבונן של עולם את קורות האומה. בעיני הפייטן אסתר איננה אפוא רק יתומה שנגזלה מחיק משפחה אל הרמונו של מלך ערל; אסתר הנה אישיות בעלת תפיסה היסטורית עצמאית וייחודית והיא איננה נרתעת מביטוי השקפותיה אף כשאלו עומדות בניגוד גמור לדעותיו של בן דודה מרדכי.

קדמונינו כבר קשרו בין מציאת גביע הכסף של יוסף באמתחת בנימין ובין הפורענות שאיימה על ישראל בשושן בימי מרדכי ואסתר:

בנימן גרם לשבטים לקרוע והיכן נפרע לו בשושן הבירה ויקרע מרדכי וגו'
בראשית רבה פד, לד (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1025)

בעל המדרש התעלם מכך שבנימין היה רק קרבן תחבולתו של יוסף ושהגביע הוטמן באמתחתו שלא בידיעתו. אפשר שרצה לרמז לנו כי לבניה של רחל, ליוסף אבל אולי גם לבנימין, היה חלק לא מבוטל בליבוי האיבה שבין בני יעקב. גמולם היה הסכנה שריחפה על ראשם שנים רבות אחרי כן בשושן הבירה. יש לתת לב לכך שבשני האירועים מדובר בפורענות המאיימת להתרחש, אך בסופו של דבר המזימה שנרקמה כנגד גיבורי העלילה (בני יעקב במצרים ומרדכי ואסתר בשושן) איננה יוצאת לפועל מכיוון שהם עומדים במבחן שהוצג להם. האחים מגלים נאמנות לבנימין ואינם מוכנים להניח לו להישאר עבד במצרים ואסתר מוכנה למסור נפשה למען הצלת עמה ומונעת את מימוש גזרתו של המן. בין כך ובין כך, בפיוט שלפנינו פותחה והועמקה הזיקה שבין מציאת הגביע באמתחת בנימין ובין סיפור המגילה:

וַיֹּאמֶר מְרַדְכֵי לְהָשִׁיב אֶל אֶסְתֵּר

כְּבוֹדָה שְׂאֵי עֵינֶיךָ
וְזָכְרִי בְּעֵינֶיךָ
מֵה נַעֲשֶׂה בְּזַקְנֶיךָ

כֶּסֶף הַגְּבִיעַ

5

בְּאַמְתַּחַת קֶטֶן כְּהַפְּגִיעַ
תַּפְּסוּ בְּבִגְדֵיהֶם לְקָרַעַ

כְּמוֹ כֵּן קָרְעֵי לִבְךָ כְּבָגְד
וְהַשְּׁלִיכֵי נַפְשְׁךָ מִנְּגֶד
עַד שִׁפּוֹל הַצַּר הַבּוֹגֵד

10

2 **כבודה**: כינוי לאסתר, והשווה תהילים מה יד: 'כל כבודה בת מלך פנימה'. **שאי עיניך**: על פי ירמיהו ג ב ועוד. 3 **זכרי בעיניך**: רצונו לומר: זכרי בהקשר לצרה שאת נדרשת לעמוד כנגדה. 4 **בזקניך**: באבותייך י"ב השבטים. 5 **כסף הגביע**: סמיכות הפוכה, ושיעורו: גביע הכסף. וראה לכל העניין בראשית מד א-ג. 6 **באמתחת וכו'**: ראה שם, יב. **קטון**: בנימין. 7 **תפסו בבגדיהם לקרוע**: ראה שם יג, וללשון השווה שם, לט יב. וראה בראשית רבה פד, כ (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1025): 'ר' פינחס מש' ר' הושעיה... בנימין גרם לשבטים לקרוע והיכן נפרע לו בשושן הבירה...'. 8 **קרעי לבך כבגד**: על פי יואל ב יג, וכוונתו: חזרי בך מסירובך לבוא לפני אחשוורוש. 9 **והשליכי**: על פי שופטים ט ז. ואולי רומז לאסתר שעליה להיות מוכנה להקריב עצמה כשם שיהודה נהג בבנימין. 10 **שיפול הצר**: ללשון השווה תהילים כז ב, ועוד. **הצר הבוגד**: כינוי להמן.

בעל הפיוט הוסיף אפוא שני נדבכים חדשים לזיקה שבין שני האירועים; ראשית, בפיוט לא מרדכי הוא שנידון לקריעת בגדו על שאביו הקדמון גרם לשבטים לקרוע בגדיהם במצרים, אלא אסתר היא שנדרשת לאמץ את אורח התנהגותם של אחי בנימין. שנית, היחס שבין שתי הפרשיות אינו קשר של חטא ועונשו, כפי שעולה

מן המדרש, כיוון שבפיוט מרדכי תובע מאסתר לאמץ את דרך התנהגותם של אחי בנימין בעת שנמצא הגביע באמתחתו. הם לא נטשוהו בעת צרתו, אף שעמדו לרשותם באותה שעה הסברים מצוינים לאביהם מדוע נאלצו להותיר את אחיהם הקטון במצרים. הם קרעו בגדיהם ותלו את הפורענות המתרגשת בחטאיהם שלהם, ובאותו אופן דורש מרדכי מאסתר לנהוג עתה; אף שבפיה תירוצים הגיוניים לסיבה שאין היא יכולה לבוא לפני אחשוורוש ולהתחנן על גורל עמה, עליה 'לקרוע לבה כבגד' ו'להשליך נפשה מנגד' למען ישראל. עלינו גם לתת לב לרובד נוסף של עיבוד שערך הפייטן במדרש: מטוויית קשר בין שני מעשי קריעה מוחשיים של בגד, כפי שאכן עשו אחי בנימין ומרדכי כמסופר במקרא, הוא מפתח זיקה מורכבת בין קריעה מוחשית של בגד (אחי בנימין) ובין קריעה מטפורית של לב (אסתר).

בחלקו האחרון של הפיוט המחיז היוצר ויכוח למדני בין אסתר למרדכי הדין בשאלה הדתית-ההיסטורית: על מי מוטלת האחריות לסכנה המרחפת על קיומו של העם. אסתר היא המעלה ראשונה את השאלה, ובתחילה נראה כי היא רואה במלך שאול אחראי לצרה הגדולה שישראל שרויים בה:

וְתֹאמֶר אֶסְתֵּר לְהָשִׁיב אֶל מְרַדְכִי

צֹר צָנָה בְּתַעֲוִידָה

אָבוֹת לְהַעֲיִדָה

עֲמֵלֵק לְהַכְחִידָה

צָנָה לְקַדְמוֹנִים

5

אִם תּוֹתִירוּ מְשׁוֹטְנִים

יְהִיוּ בְּעֵינֵיכֶם לְצַנִּינִים

2 צור: כינוי לה'. בתעודה: כינוי לתורה, על פי ישעיהו ח כ. לצירוף 'צור... תעודה' השווה שם טז.
3 להעידה: הלשון מגומגמת ואולי כוונתו: לזכור וללמד את בניהם, וראה שמות יז יד: 'כתב זאת זכרון בספר'. 6 אם תותירו וכו': על פי במדבר לג נה. משוטנים: משונאים. 7 לצנינים: לקוצים, למטרד, על פי יהושע כג יג.

**צַר אֲשֶׁר הִקִּישׁ
כְּנוּשָׁה לְנוּ הִנְקִישׁ
וְכָל זֹאת מִשְׁאוּל בֶּן קִישׁ** 10

8 צר: המן. הקיש: נתדפק על דלתותינו לכלותינו. אבל במדרש פנים אחרים נו"ב ב (מהד' בובר, לא ע"ב) נדרש: 'בן קיש, שהקיש ופתח לו הקב"ה'. 9 כנושה: הבא לגבות חובו. 10 משאול בן קיש: שחמל על אגג. וראה פתיחתא דאסתר רבה ז: 'ר' לוי פתח... והיה אשר תותירו מהם, מדבר בשאול, בשעה שאמר לו שמואל... ואיתית חייבא וחסת עילוי... והא צמחא קיימא מיניה שהוא עושה לכם דברים קשים לשכים בעיניכם ולצנינים בצדיכם, ואיזה זה, זה המן...'. וראה גם בתרגום שני לאסתר ד יג: 'מחמת שאול אבוי דאביך גרם להון לישראל ית בישתא הדא...'. ראה גם בברכה המפויטת 'אשר הניא': 'ולא זכר רחמי שאול כי בחמלתו על אגג נולד אויב'.

אסתר מבארת אפוא שבאי-קיום מצנת התורה למחות את זכר עמלק הביא שאול להגשמת אזהרת יהושע (כג יג): 'והיו לכם לפח ולמוקש ולשטט בצדיכם ולצננים בעיניכם עד אבדכם מעל האדמה הטובה הזאת' והותיר את ישראל כלוים שלא פרעו חובם. עתה בא המן כנושה המקיש בכוח בדלת כדי לגבות אותו חוב ישן. רעיון זה שכיח לא מעט במקורות המדרשיים, כמובא בביאור לפיוט, ואין זה מקרה שמרדכי מתפתה לדון בנושא שהוצג על ידי אסתר ומאמץ בשמחה את עמדתה:

**קָם בֶּן קִישׁ וְשָׁגַג
וּבְרָעָה זֹאת נִתְמוּגַג
בְּחַמְלוֹ עַל אֲגַג**

**קִינִים נוֹשְׂאִים בְּמַעַנָם
אֲבוֹתֵינוּ חֲטָאוּ וְאִינָם** 5
וְאֲנַחְנוּ סוֹבְלִים עוֹנָם

1 בן קיש: שאול. 2 וברעה וכו': על פי תהילים קז כו. נתמוגג: נחלש ואבד. 3 בחמלו על אגג: ראה שמואל א טו ט. 4 קינים: קינות, ועל פי יחזקאל כז לב. במענם: נראה שמובנו: בדיבורם, בתפילתם. 5 אבותינו וכו': איכה ה ז, וכאן הכוונה לשאול. 6 ואנחנו וכו': על פי איכה שם.

אכן, מרדכי מטיל את מלוא האחריות לפורענות הממשמשת ובאה על שאול המלך. הוא אף מעצים את אשמתו של שאול בהערה שלא די בכך ששאול חטא, אלא שנסתלק לו מעל בימת ההיסטוריה כשהוא מותיר אחריו אשמה כבדה שהדורות הבאים מתקשים להתמודד עמה – 'וְאַנְחֵנוּ סוּבְלִים עֲוֹנָם'. עתה, משנגרר מרדכי לדיון בפשר האסון העומד להתרחש, מגלה אסתר את כוונתה האמתית בהעלאת הנושא ובלא כל מורא עומדת ומטיחה במרדכי אשמה כבדה:

וְתֹאמֶר אֶסְתֵּר לְהָשִׁיב אֶל מֶרְדֳּכָי

רְאֵה מָה עָשִׂיתְ

בְּאֲשֶׁר הִתְכַּנַּתְ

עֵתָה הַסְכַּלְתְּ

רְאִיתְ פּוֹשְׁעִים

5

מְשִׁתַּחֲוִים וְכוֹרְעִים

כִּי מַחְנִיפִים לְרָשָׁעִים

רְעָה זֹאת מֵאַתָּנוּ

כִּי לֹא הִבַּנְנוּ

וְכָל זֹאת בְּאַתָּנוּ

10

2 מה עשית: שמואל א יג יא, אבל עתה הפנייה היא אל מרדכי. 3 התכנת: איני יודע כוונתו, אלא אם נאמר שמתכוון לקביעתו של מרדכי כי אין להשתחוות להמן (ראה אסתר רבה ז, ט), והלשון מגומגמת. 4 עתה הסכלת: בראשית לא כח. 6 משתחוים וכוּרְעִים: כלומר: בראותך רשע עליך להיכנע מלפניו ולא להתגרות בו. 7 כי מחניפים לרשעים: על פי תנחומא [הנדפס] תולדות ח (לו ע"א): '...ולמה קורא לו בני הגדול, אלא למדנו שמחניפין לרשעם בשעתן...'. וראה שם ויחי ו (נח ע"א): 'מרדכי עמד כנגד השעה והיה לו להחניף לרשע ולפי שעמד כנגד המן הרשע קמעא כבר היו ישראל כלים מן העולם'. וראה גם מדרש פנים אחרים נו"ב ו (מהד' בובר, מא ע"א): 'אמר מרדכי אני איני יכול להחניף לרשע שאני טעון סגנום של מלך'. וראה טענתה של אסתר למרדכי על פי

תרגום אסתר ד י: 'ופקידת ליה על עיסק מרדכי דלא יגרי עם המן מצותא'. 8 מאתנו: בגללנו.
9 כי לא הבננו: השווה תהילים כח ה. 10 זאת: הפורענות.

דומה כי כמין זעקה מתמלטת מפיה של אסתר – 'רְאֵה מָה עָשִׂיתְ' – כשהיא חשה בהתנערותו המוחלטת של מרדכי מאחריותו שלו למצב הנוכחי הקשה. מרדכי גורס 'וְאַנְחֵנוּ סוּבְלִים עֲוֹנֵנוּ' ואיננו מוכן להודות בכך שגם הוא נושא בנטל האשמה, בעוד שבת דודו המפוקחת הימנו טוענת: 'רְעָה זֹאת מְאֹתָנוּ'. אסתר רומזת לכך שגישתו הכוללת של מרדכי לדרך החיים הנאותה בקרב עם זר השולט בנו בטעות יסודה. דרכו להתגרות בשלטונות או במי שקיבל סמכות מידם הנה דרך הרת אסון שעלולה לעלות לאומה במחיר קיומה. תרגילי גאווה דתית-לאומית הם בגדר הרפתקנות נמהרת לעם שקיומו תלוי ברצונם הטוב של השליטים; אשר על כן – 'רְאִיתָ פּוֹשְׁעִים / מְשִׁתְּחִים וְכוֹרְעִים'.

האם אסתר יוצאת כנגד התנהגותו המוחצנת של מרדכי מחמת שכבר התנסתה בגינוני מלכות ובתכסיסיה ויודעת היא להוקיר הליכות העולות בקנה אחד עם הטקסיות המסוגגנת היאה לחצרות מלכים? האם אופייה המופנם משהו של אסתר הוא המעורר את התנגדותה לאורחותיו של בן דודה שהביאו לעימות החזיתי הגלוי עם המן? דומה כי הפייטן נתן בפיה של אסתר מלים המסגירות את מקור השקפתה: 'כִּי מְחַנְיָפִים לְרֵשָׁעִים'. כך למדנו במדרש תנחומא:

ויהי אחרי הדברים, מה כתיב למעלה מן הענין ויקרבו ימי ישראל למות ויקרא לבנו ליוסף למי שהשעה עומדת לו. והנביא צווח לך עמי בא בחדריך וגו' (ישעיהו כו כ), אמר הקב"ה אני אמרתי לכם שתהיו מטמינין עצמכם ותתנו מקום לשעה. נבות לא נתן מקום לשעה לכך כתיב ביה כי סוקל נבות וימת (מלכים א כא טו). מרדכי עמד כנגד השעה והיה לו להחניף לרשע ולפי שעמד כנגד המן הרשע קמעא כבר היו ישראל כלים מן העולם. דוד ברח וימלט מפני שאול וכן ברח מפני אבשלום בנו וכן משה שנאמר ויברח משה מפני פרעה (שמות ב טו). וכן יעקב ברח מפני עשו שנאמר ויברח יעקב שדה ארם (הושע יב יג). ואף אבות העולם נתנו מקום לשעה והחניפו

למי שהשעה בידו, אברהם נטפל בשרה למען ייטב לי בעבורך (בראשית יב יג), יצחק החניף לעשו שנאמר ויאהב יצחק את עשו (שם כה כח) ואף כאן יעקב קרא לבנו ליוסף.

תנחומא ויחי ו (נז ע"ב-נח ע"א)

לא חרדת היהודי שנתקרב אצל השלטונות והוא נכלם מהתנהגותם החריגה וה'מיושנת' של אחיו היא מקור התנגדותה של אסתר לדפוסים פעילותו של מרדכי ואף לא טבעה השקט והמכונס. השקפת עולם מוצקה ומקיפה המעוגנת באורחותיהם של אבות האומה היא המורה לה דרכה והיא המניעה אותה לצאת בחריפות מפתיעה כנגד בן דודה – 'ותתנו מקום לשעה'. אל לו לאדם לנקוט פעולה מבלי להתחשב בעיתויה ובמקומה, ואם חלילה יעשה כן – אל לו לצפות לישועה משמים שתצילהו מן הצרה שנקלע אליה באיוולתו ובקוצר ראותו. האם עתיד מרדכי להודות בצדקתה של בת דודו?

וַיֹּאמֶר מְרַדְכִי לְהָשִׁיב אֶל אֶסְתֵּר

שְׁמַעֵי דָת שְׁעִשׂוּעִים

שְׁנַאֲמַר בְּפִוְשָׁעִים

אֵין שְׁלוֹם לְרִשָּׁעִים

שְׁמִשֵּׁי סְפָרָא

5

כְּתַב שְׁטָנָה בְּסְפָרָא

2 דת שעשועים: כינוי לתורה, על פי משלי ח ל ומדרשו הידוע בבראשית רבה א, א (מהד' תיאודור – אלבק, עמ' 2). 4 אין שלום לרשעים: על פי ישעיהו מח כב, וראה מדרש אבא גוריון ג (מהד' בובר, יב ע"א): '...בא לו מצד אחר ועשה עצמו כאילו שאל מרדכי בשלמו, ואמר לו מרי עליך שלום, אמר ליה מרדכי אין שלום אמר ה' לרשעים...'. 5 שמשי: ראה עזרא ד ח. לפי אסתר רבה ז, א, המן ירד לשושן לבטל בניין המקדש, ונראה שהפייטן מזהה את המן עם שמשי. 6 כתב שטנה: ראה עזרא ד ו, וכוונתו: זמם למנוע את השלמת המקדש.

וְשִׁטָּן בּוֹ נִתְגַּרָה

שִׁיתִי עִמִּי יָדָךְ

וַיִּי יִסְעֶדְךָ

וַיְהִיָּה בְּסֵעֶדְךָ

10

7 נתגרה: לנסות לפגוע בישראל. ונראה שכוונת דבריו: מזימת המן איננה תוצאה של התגרותי בו, אלא של רצון ה' לאבדו כדי שתושלם בניית המקדש. 8 שיתי וכו': ושימי ידך עם ידי, השתתפי בניסיון לבטל את הפורענות, וללשון ראה שמות כג א. 9 ויי יסעדך: יעזרך, וראה תהילים צד יח. 10 בסעדך: בעזרך.

מרדכי מתקומם בכל מאודו כנגד אופן חשיבתה של אסתר. לדידו המלחמה ברוע וברשע חייבת להתנהל כל העת ובכל מקום וישראל מחויבים בה כבשאר מצוות התורה, יהיו הנסיבות אשר יהיו. אדם מישראל אינו רשאי להחליט מדעתו מתי ראוי להתעמת עם הרשע ומתי עליו לכוף ראשו מלפניו, שכן משמים מכוונים את מהלך האירועים וכוונות הבורא נעלמות מעיני הדיוט. הנה כך, העימות הנוכחי שבין מרדכי להמן איננו רק מאבק בין הכוחות הפוליטיים הפועלים בחצרו של אחשורוש, אלא אפיזודה במאבק הממושך על הרשות לקומם את המקדש מהריסותיו. המן הרשע איננו עוד פקיד זוטר שעלה לגדולה ושהשררה העבירתו על דעתו, המן איננו אלא 'שמשי ספרא' הזכור לרעה מספר עזרא (ד ח) – 'רחום בעל טעם ושמשי ספרא כתבו אגרה חדה על ירושלם לארתחששתא מלכא' – שהצליח באיגרתו להשבית את מלאכת בניית המקדש. ההתמודדות בהמן מהווה אפוא ניסיון לחדש את בניין המקדש ולכן אין לדעת מרדכי להחניף להמן ולכרוע ברך לפניו. יתרה מזו; גזרתו של המן והיגררותו לעימות עם מרדכי מכוונות משמים ('וְשִׁטָּן בּוֹ נִתְגַּרָה') במגמה להכניע את המן ולמנוע ממנו להכשיל את הקמת המקדש.

יסוד דברי הפייטן במדרש אסתר רבה (ז, א) הדן בשאלה כיצד זכה המן לעלות לגדולה ('אמר הקב"ה אילו נהרג המן כשירד ויעץ לאחשורוש לבטל בנין בית המקדש לא היה מי יודעו אלא יתגדל ואחר כך יתלה') ובזיהוי שבכמה מקומות בין

שמשי להמן,¹⁷ אך מקורות אלו לא העלו כלל את הרעיון שהתגרותו המסוכנת של מרדכי בהמן נבעה מתכניתו המתוחכמת לחדש את בניין המקדש. נראה שהפייטן גייס את המידע שהעמידו לרשותו המדרשים ושיבצו במסגרת חדשה כחלק מטיעונו של מרדכי לפשר התנהגותו.

ו

למדנו אפוא מעיונו בפיוט 'אסתר ומרדכי לבם נתך' כי יוצרו בחר להבליט בדמותה של אסתר גם קווים שלא הוצגו באורח גלוי בתיאורה המקראי והשתדל לגלות לשומעי לקחו גם טפח מעולמה הרגשי של גיבורת סיפור המגילה. יתמותה של אסתר, קריעתה מחיקו של מרדכי, בדידותה בהרמונו של המלך הערל, חרדתה פן תיקרא אליו ותיטמא וזעמה על בן דודה המספן את ישראל בהתגרותו בהמן, מקבלים ביטוי עז ומרגש במסגרתו של הפיוט. הפייטן השכיל גם לבטא באופן נוגע ללב את לבטיה של אסתר הנדרשת לסכן את נפשה למען עמה באמצעות מעשה שיגרום להתנתקותה הסופית ממנו. מדרשי אסתר שימשו את בעל הפיוט לרקמת תכני יצירתו, אך הוא עשה בהם שימוש יוצר ופיתחם לצורך העשרת הרעיונות המתגבשים במרוצת הדיאלוג הממושך. דומה כי במהלך עבודתו הגיע הפייטן לעתים לכלל דרשנות יצירתית עצמאית מתוך שהרחיק לכת בעיבוד התכנים המדרשיים לצורך עלילת פיוטו הגדול.

17 ראו ילקוט שמעוני אסתר רמז תתרמה (באו לבנות בית המקדש ועמד עליהם המן הרשע הוא [ובנו] שמשי הסופר). לפי דברינו יש לבטל את ההגהה בלשון הילקוט שנעשתה במהדורה הנדפסת של ילקוט שמעוני בעקבות פרקי דרבי אליעזר ומקורות מדרשיים אחרים שזיהו את שמשי כבנו של המן, מכיוון שפיוטנו מוכיח כי הייתה מסורת מדרשית לפיה שמשי הוא המן.

מה נאה ומה יפה מלסיים את דברינו בתפילתו הנלבבת של הפייטן הארץ ישראלי
הקדום, שביקש בסיום יצירתו גאולה וישועה לקהלו כדרך שעשה הקב"ה לעמו
בשושן:

תְּשׁוּעָה הַחֲשֵׁת
וּגְאֻלָּתָם הַצְּמַחֵת
כֵּן תַּצְּמִיחַ לָנוּ עֵתָה